

Darja Tadič

Erving Goffman: Azili: eseji o socialni situaciji duševnih bolnikov in drugih zaprtih varovancev. Ljubljana: Založba /*cf., 2019. 410 strani (ISBN 978-961-257-102-3), 28 EUR

Goffmanove *Azile* v družboslovju poznamo kot temeljno sociološko delo za razumevanje delovanja t. i. totalnih ustanov. Mednje se uvrščajo psihiatrične bolnišnice in zapori, pa tudi azilni domovi, socialnovarstveni zavodi, domovi za starejše in mnoge druge institucije. Gre za ustanove, v katerih skupaj živi »veliko število ljudi, ki so se znašli v enaki situaciji in ki so za precejšen čas odrezani od širše družbe« (str. 9), njihovo totalno naravo pa »simbolizirajo ovire, ki onemogočajo socialne izmenjave z zunanjim svetom in odhod iz njih« (str. 14). Ena od središčnih značilnosti teh ustanov je formalna urejenost bivanja v njih, torej »urejanje številnih **človeških potreb z birokratskim** organiziranjem« (str. 16).

Avtor že v prvem delu knjige izpostavi, da znotraj totalnih ustanov delujeta dva socialna in kulturna svetova: svet osebja in svet »varovancev«. V delu prek štirih obširnih esejev (O značilnosti totalnih ustanov, Moralna kariera duševnega bolnika, Podtalno življenje javne ustanove ter Medicinski model in psihiatrična hospitalizacija) odstira pogled v drobovje delovanja ustanov, pri tem pa se pretežno usmerja na situacijo ljudi, ki v teh institucijah bivajo, torej na »varovančevo situacijo«. *Azili* so precej impresivna, hkrati pa izrazito analitična in sistematično urejena zbirka orisov problematičnih praks in škodljivih učinkov totalnih ustanov na ljudi, ki v njih bivajo. Goffman pokaže, da obstaja velik razkorak med tem, kaj institucije domnevno počnejo (zdravijo, prevzgamajo, oskrbujejo, varujejo ...), in tem, kaj se v njih zares dogaja. Slika totalnih ustanov, ki se izriše, se bistveno oddaljuje od ustaljenih predstav ter tako rahlja dotedanjo trdnost njihovih deklariranih ciljev in namenov.

Prav obširnosti in bogastvu tematizacije problematičnih vidikov delovanj totalnih ustanov je moč pripisati, da se je to Goffmanovo delo doslej pogosto uporabljalo kot izhodišče za kritiko delovanja tovrstnih institucij ter na njej temelječih pozivov in prizadevanj za njihovo zapiranje (deinstitucionalizacijska gibanja). Tovrstna konceptualna in aplikativna vrednost *Azilov* je v družboslovnih krogih že temeljito popisana in prepoznana (pregled področja najdemo tudi v navdihujoči spremni besedi *Azilov* avtorja Vita Flakerja), zato na tem mestu ne potrebuje še ene osvetlitve.

Socialno delo, socialno pedagogiko, antropologijo in druge sestrške discipline danes pogosto bolj teži to, da te institucije kljub spoznanjem o njihovi problematičnosti in poskusom njihovega zapiranja še vedno polnijo naš družbeni prostor. Vznikajo celo nove ustanove, na primer psihiatrična izpostava za otroke in mladostnike, hkrati pa se širijo stare (zapori v Ljubljani). Vse to brez večjega upiranja širše javnosti, še več, včasih celo z njenim odobravanjem. Goffmanovim *Azilom* bi lahko očitali, da nas močno spodbudijo k odpravi totalnih ustanov, hkrati pa nas puščajo brez idej, kako jih dolgotrajno odpraviti. Avtor se namreč ni posebej ukvarjal z vprašanjem njihove širše družbene funkcije in umeščenosti.

V zvezi s tem se zainteresirano bralstvo pogosteje obrača k Foucaultovim delom, zlasti *Nadzorovanju in kaznovanju*, ki obravnava podoben nabor (disciplinskih) ustanov. Pozoren bralec bo med tem Foucaultovim delom in nekaterimi Goffmanovimi nastavki v *Azilih* našel vsebinske mostove, pa čeprav se avtorja nista opirala drug na drugega in čeprav sta se osredotočala na različne vidike delovanja ustanov. Oba denimo izpostavljata, da je eno ključnih spoznanj ravno podobnost med na videz različnimi ustanovami. Foucault tako ilustrira, da »je zapor podoben tovarnam, šolam, kasarnam, bolnišnicam, te pa so vse podobne zaporu« (str. 248); Goffman pa podobno opomni, da »velja upoštevati, da je to, kar je v zaporih ‚zaporskega‘, zaslediti tudi v ustanovah, katerih člani niso prekršili nobenega zakona« (str. 9). Oba tudi skleneta, da pri tovrstnih ustanovah ne gre za nekakšen od družbe izoliran svet, pač pa prej za socialno tvorbo, ki je močno vpeta v delovanje družbe kot sklenjene celote. Goffman v *Azilih* še poudari, da te podobnosti »tako bijejo v oči, da upravičeno domnevamo, da obstajajo funkcionalni razlogi za te poteze« (str. 123), Foucault pa se v svojem delu loti ravno preučevanja teh razlogov oziroma kontekstov.

V *Azilih* lahko najdemo več mest, ki nam pomagajo razumeti umeščenost totalnih ustanov v družbo, s tem pa njihovo vztrajanje v sodobnem družbenem življenju. Eno takšnih mest je avtorjeva tematizacija »izgona« (str. 134–143), procesa, ko posameznikovo domače okolje sproži kolesje postopkov, ki osebo iztrga iz okolja in jo izžene v eno od totalnih ustanov. Ta del Goffmanovega dela nas spodbuja, da na totalne ustanove pogledamo ne samo kot na kraje, ki naj jih praznimo, ampak tudi kot na kraje, ki (naj) se (ne) polnijo z izgnanimi ljudmi. Izgon osebe iz skupnosti v totalno ustanovo sprožajo »prestopki zoper obstoječo ureditev neposrednih, ‚živih‘ odnosov« (str. 133). Pri izgonu gre torej za širše družbeno vprašanje, kakšna so pravila glede odnosov v nekem okolju, kaj velja za kršitev teh pravil oziroma kaj vse ljudje še lahko ali smemo početi, da nas je naše domače okolje še pripravljeno prenašati, kdaj se koga od nas še želi oziroma spodobi obdržati v skupnosti, nenazadnje pa tudi z vprašanjem, kdaj koga od nas skupnost sploh zmora obdržati v domačem okolju. Obstoj totalnih institucij je tako trdno povezan s tem, kako smo si organizirali družbeno življenje in kje smo nastavili naša orodja za sobivanje, kakšen konsenz smo sprejeli glede tega, »čigava brig« so ljudje okrog nas, pa tudi s tem, koliko skupnostnega je še ostalo v naših skupnostih – koliko bolj pa se ta razkraja v zbirko krhko povezanih, atomiziranih individuumov, katerih smiselnost bivanja v skupnosti je pogosto podvržena ocenjevanju po ključu njihove vrednosti na »trgu dela«. Goffmanovo delo tako opozarja, da totalne institucije niso toliko kraji za ljudi, ki trpijo za kakšno nesposobnostjo ali boleznijo, kolikor bolj so to kraji za ljudi zunaj, ki trpijo za potrebo po izgonu nekaterih svojih članov. Zmotno je torej zaključevati, da gre pri *Azilih* zgolj za delo o življenju v oddaljenih, skritih in z večino ljudi nepovezanih ustanovah. Goffmanovi slikoviti opisi dehumanizacije življenja v teh ustanovah so namreč tudi odsev, refleksija življenja zunaj njih.

Zmotna pa bi bila tudi predstava, da so *Azili* le popis trpljenja, uklonjenosti in nemoči »varovancev«. V delu namreč najdemo oris mnogoterosti praks »varovancev«, skozi katere ti kršijo pravila vedenja in bivanja, ki jih odreja institucija. Tem praksam avtor pripiše pomembno vrednost, saj človeku služijo kot nekakšni dokazi, da je kljub

totalnosti, rigidnosti in avtoritarnosti okolja »še vedno sam svoj človek, z določeno mero vpliva na svoje okolje« (str. 59). Prav prakse uporništva proti rigidnim in vsiljenim pravilom lahko predstavljajo pomembna »oporišča sebe«, saj vzpostavljajo »pregrado med osebo in socialno enoto«, v kateri se je človek znašel, ne da bi to zares želel. V tem smislu »upornost ni priložnostni obrambni mehanizem, ampak ključni sestavni del samega sebe« (str. 305). Ravno v totalnih ustanovah je tako Goffman našel spoznanje, da »človek uporablja metode, s katerimi ohranja določeno distanco, določen prazen prostor med sabo in tistim, s čimer bi se moral po mnenju drugih poistovetiti« (str. 305), naš občutek »sebstva« pa utegne vznikniti ravno »iz drobnih načinov, kako se tej sili upiramo« (str. 306). Te odklonskosti »varovancev« so navdih in opomnik, kako pomembno je uporniško delovati v družbenih razmerah, s katerimi se ne želimo poistovetiti – pa naj bodo znotraj ali zunaj totalnih ustanov.

Viri:

Foucault, Michel (2004): Nadzorovanje in kaznovanje. Nastanek zapora. Ljubljana: Krtina.

Marjan Hočevar

**Matjaž Uršič in Heide Imai: Creativity in Tokyo,
Revitalizing a mature City. London: Palgrave Macmillan, 2020.
248 strani (ISBN 978-15-6687-5), 106,99 EUR**

Kreativnost, kreativne posameznike (»kreativce«), kreativne industrije (proizvajalce), prakse (izvajalce), kraje (prostore, predele, mesta), celo kreativno računovodstvo in davčne napovedi – praktično karkoli – je mogoče obravnavati v neskončnem pomenskem spektru te diskurzivne prakse. Kreativnost je skoraj fantomsko vsepovsod prisotna (ubikvitetna), v kontekstu označevanja, opisovanja ali pojasnjevanja določenih praks ali pojavov. Indikativna je že jezikovna raba v slovenščini. Kot močni označevalec kreativnost na različnih področjih izriva ali tavitološko dopolnjuje prej uveljavljeno pomensko opredelitev ustvarjalnosti (npr. sintagma v obe smeri: »kreativna ustvarjalnost«, »ustvarjalna kreativnost«). Diskurzivna praksa kreativnosti je seveda zgolj pojavna oblika bolj fundamentalnih lastnosti v historičnem procesu transformacije (pozne) modernosti. Pojasnjevalni okvir je lahko zelo širok. Na eni skrajnosti prevladuje analitični kontekst kritike zahodnega estetiziranega kapitalističnega neoliberalizma, na drugi pa pozitivistična apologija učinkovitih tržnih vzvodov družbene samoregulacije. Vmes je cela vrsta razlag srednjega ali »uravnoteženega dometa«, ki pojavu pripišejo generativno sposobnost vzdrževanja dialektičnega trenja med skrajnim individualizmom (avtonomnostjo, samostojnostjo) in nujno družbeno integracijo (interesno, omrežno povezanostjo). Kreativnost ni več zgolj kulturna, temveč strukturna domena. Ne nanaša se več samo na področno zamejeno, kulturno (umetniško, znanstveno) produkcijo in recepcijo specifičnega deleža populacije, skupin ali entitet. Postane pričakovana, željena, skoraj zapovedana praksa tekmovalnosti, sodelovanja, mobilnosti, promocij in mehanizma delovanja za vse ter na vseh ravneh družbeno-prostorske organiziranosti. »Mantra« kreativne transformacije naraščajoče prežema vsa družbena razmerja ter vzpostavlja nove, binarne hierarhije kreativcev in nekreativcev, s tem pa nove, bolj subtilne oblike neenakosti.

Sociologi so z zadržanostjo vstopali na analitični vlak kreativnosti. Kot se za znanstveni pristop spodobi, sociologi posamičnim pojavnim oblikam transformacije družb niso pripisovali večje pojasnjevalne, temveč bolj ponazoritveno težo. Različni strategiji in razlagalci prihodnosti so si, kar je sicer običajno, prilastili bolj abstraktne postulate družbenih sprememb, jih med sabo eklektično povezali, poenostavili in popularizirali v afirmativnem paketu prihajajoče »dobe kreativnosti«.

Ni naključje, da so bili med prvimi prav urbani strategiji (npr. Charles Landry, *The creative city*, 1994), ki so postopni renesansi urbanih središč po obdobju njihovega zatona zaradi procesa suburbanizacije skušali vdahnuti racionalno in hkrati privlačno razlago. Zlasti so naslavljali podjetniške vlagatelje, nepremičninske agente, prostorske načrtovalce in prav posebej, upravljalce mest – politike. Ko so sociologi urbano renesanso kritično obravnavali z negativnimi prostorskimi učinki razslojevanja (gentifikacije), so urbani strategiji poudarjali »kreativne in kompetitivne priložnosti« mestnih središč. Nekaj

let zatem so na vlak vskočili kreativni in podjetni sociologi. Richard Florida je najprej tezo o *Vzponu kreativnega razreda* (2002) ter nato s študijo *Mesta in kreativni razred* (2004) razvel sociološka čustva s kritičnimi razpravami in nepreglednim številom empiričnih preverjanj njegovega derivativnega koncepta s kreativnim navdihom. Floridovo raziskovalno podjetje znotraj univerze v Torontu je postalo finančno najdonosnejši sociološki posel vseh časov. Nenazadnje, kreativci potrebujejo vzpodbudno materialno, historično, kulturno in estetsko-simbolno ozadje. Historične lokacije mestnih središč in zapuščeni industrijski kompleksi se kot nalašč prilegajo življenjskim slogom kreativcev, ki prostorsko združujejo delo, bivanje in prosti čas z življenjsko filozofijo proizvajalca in potrošnika v enem zamahu (»prosumption«).

Z adventom kreativnega vzgona je neločljivo povezana preobrazba urbanističnega in, širše, prostorskega načrtovanja v mestih. Namesto dolgoročnejšega prevlada kratkoročno in projektno načrtovanje, na katerega izdatnejše kot prej vplivajo vsakokratni tako lokalni kot globalni korporativni interesi. Mesta postajajo podjetja, ki tekmujejo med sabo za ljudi (kreativni razred), vlagatelje (kreativne industrije) in uporabnike (potrošnike). Iz koherentnih socialnih entitet postajajo prostorski zabojniki, kjer se njihova namembnost polni s fluidnimi vsebinami, stvarmi in ljudmi. Po številnih študijah primerov in ekspertizah je po skoraj trideset letih sedaj že jasno, da ima diskurz kreativnosti v procesu preobrazbe ter razvoja mest dejanske in merljive učinke, ki pa niso enoznačni.

Avtorja monografije *Creativity in Tokio: revitalizing a mature city* Matjaž Uršič in Heide Imai naslavljata protislovnosti težko združljivih poizkusov krepiteve javnega s korporativnimi načeli, pomen lokalnih akterjev s soočanjem globalne menjave in nenazadnje tekmovanja kulturnega kapitala s finančnim za fizični prostor v mestu. Ob velikem številu publiciranih študij primerov »urbane kreativnosti« ali širše kreativnem prostorjenju mesta bi njuno delo lahko označili kot lovljenje ravnotežja med kritiko in afirmacijo diskurza kreativnosti.

Že v uvodu se implicitno odrečeta širšemu teoretiziranju o naravi kreativnosti in privzameta diskurz večdelnega »kreativnega ekosistema« kot smiselno in legitimno podlago empiričnega preverjanja. Kreativnost vežeta na osnovno temo in urbano revitalizacijo ter s posamičnimi tokijskimi primeri preverjata učinke urbanega planiranja na konkretne akterje, to so preprosto prebivalci in »mali kreativci«, bodisi posamezniki ali kolektivi. S tem se izogneta morebitnim očitkom o množici referenc različnih disciplinarnih ozadij, ki ne dopuščajo jasne problemske (morda celo »nazorske«) opredelitve, obenem pa bralcu omogočata, da si s povezovanjem prilik sam ali v debati z drugimi zainteresiranimi sestavi celovito zgodbo o tokijski urbani preobrazbi. Pravzaprav je to zelo domišljena strategija. Študija je očitno namenjena meddisciplinarnemu zblizovanju, predvsem pa soočanju različnih pogledov na urbanizem, saj so pogosto imenitni skupni končni cilji »zgubljeni s prevodom« posamičnih strok.

Uvodu sledi poglavje izčrpnega historičnega, večravenjskega orisa Tokia. Za »zahodne« bralce, ki so sicer lahko že prej seznanjeni s kulturnim prepletom močno zakoreninjene kulturne tradicije in hitre ekonomske rasti z globalno vpetostjo, je prav analiza »specifične odraslosti mesta« tista, ki vzpodbudi razmislek o njeni povezavi s kreativnostjo kot sestavino tipične zahodne reflektivne racionalnosti.

V tretjem poglavju nadaljujeta s tokijsko zgodbo specifičnega urbanega razvoja in vanjo skozi različne in izdatne akademske reference smiselno vpenjata konceptualni okvir tokijske različice kreativnosti v urbanem prostoru.

Naslednja štiri poglavja (4–7) so izčrpne in res dobro izvedene študije primerov. Avtorjema uspe redke podvig. V tovrstnih analize običajno prevladuje bodisi prostorska bodisi časovna obravnava, njune študije primerov pa so dosledno časovno-prostorske, niso zgolj nizanje enega primera ob drugem, tako da jih je mogoče smiselno primerjati in medsebojno povezati. Tu je v celoti razvidna strateška (morda celo taktična) usmeritev študije. Rdeča nit je procesualna logika »glokalizacije«, v kratkem: lokalni odzivi kreativnega ekosistema na globalne izzive, z vpetostjo dogodkov, prizorišč in socialnih razmerij akterjev vanje.

Čeprav bi zlasti kakšen sociolog lahko vihal nos ob nekritični rabi modnih pojmov (*buzz-words*) iz zakladnice popularnih urbanih strategov (denimo *soft/hard factors* ali *creative ecosystem*), je objektivnemu bralcu v sklepnem poglavju precej jasno predstavljen praktični namen hibridnega in eklektičnega pristopa. Ta pristop omogoča branje monografije širšemu krogu zainteresiranega bralstva, ki bi sicer obupal bodisi ob globokoumnem kritičnem teoretiziranju (kar bo bralec te recenzije morda pripisal uvodu te recenzije) bodisi ob neskončnem nizanju fotografije, ki je pogosta značilnost pustih urbanoloških ekspertiz.

Monografija je dobro zasnovana študija fenomena kreativnosti v kontekstu urbane preobrazbe oz., natančneje, urbane revitalizacije postmetropolisa tam na daljnem vzhodu. Obenem je delo informativno in je napisano v »dostopnem«, berljivem jeziku. Čeprav avtorja problematičnega diskurza samega sploh ne problematizirata, ne gre za apologijo kreativnosti. To je povsem očitno. Avtorja že v uvodu bralca pridobita na svojo stran z romaneskno-filmsko naracijo dveh prilik: magično-izgubljenega občutenja znanega teoretika »neprostorov« ob prihodu v nepoznan, nedoločljiv svet in s filmsko prisposodbo o »izgubljenosti s prevodom«. V nadaljevanju ti dve priliki z vsoto raziskovalno rigoroznostjo analitično razčlenita in osmisli. Dosežen je njun dvojni, medsebojno povezan namen: prvič, objektivizacija konteksta raziskovanja namesto generične kritike pojava in, drugič, uspeh pri zblíževanju mimobežnih strokovnih jezikov ob lotevanju analize urbanih problemov.

Marko Hočevar

**Tomaž Mastnak: Črna internacionala:
Vojna, veliki biznis in vpeljava neoliberalizma,
I. zvezek. Ljubljana: Založba */cf, 2019.
261 strani (ISBN: 978-961-257-117-7), 24 EUR.**

**Tomaž Mastnak: Črna internacionala:
Vojna, veliki biznis in vpeljava neoliberalizma,
II. zvezek. Ljubljana: Založba */cf, 2019.
249 strani (ISBN: 978-961-257-118-4), 22 EUR.**

Knjiga Tomaža Mastnaka *Črna Internacionala: Vojna, veliki biznis in vpeljava neoliberalizma* predstavlja prelomno analizo zgodovine neoliberalizma. Knjiga v dveh zvezkih prinaša analizo tesne povezave med ameriškim finančnim kapitalom in nemškimi industrialci ter vpliv ameriškega velekapitala na ameriško politiko do Nemčije med drugo svetovno vojno in po njej. Gre za nadaljevanje raziskovanja, ki si ga je Mastnak zadal s knjigo *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem* (Mastnak 2015), v kateri je analiziral teoretsko, ideološko in politično bližino fašizma in neoliberalizma. Mastnaka v Črni internacionali zanima, kdaj, kje in kako je bil neoliberalizem politično vpeljan. Na to vprašanje ponudi jasen odgovor: neoliberalizem je bil vpeljan v okupirani Nemčiji po drugi svetovni vojni, temelje za to pa je treba iskati v obdobju po prvi svetovni vojni in v strahu pred komunizmom.

V prvem poglavju Mastnak analizira spor med J. M. Keynesom in T. Veblenom glede narave versajske mirovne pogodbe. Keynes se je zavzemal za odpis dolgov Nemčiji in zagon ekonomije, Veblen pa je v versajski mirovni pogodbi in v Keynesovi argumentaciji videl predvsem strah pred širitvijo boljševiške revolucije in popustljivost do Nemčije. Versajska pogodba ni temeljila na kaznovanju Nemčije, temveč na strahu pred komunizmom, cilj je bil ustavitev in izgradnja močnega branika pred prodorom »pošasti komunizma«: »Boljševizem se je širil in nujno ga je bilo treba zaustaviti, ne nazadnje s prizanašanjem Nemčiji« (Mastnak 2019a: 21). Avtor ugotavlja, da je bil versajski mir »protiboljševistični mir« in da pomeni »začetek stoletne vojne proti demokraciji« (Mastnak 2019a: 79).

V drugem poglavju Mastnak največ pozornosti nameni političnoekonomski teoriji ordoliberalcev, ki so predstavljali posebno nemško smer znotraj neoliberalizma. Mastnak predstavi kritiko monopolov Franza Böhma, analizo in razumevanje vloge države v ekonomiji Rüstova in Euckena, predvsem v luči preprečevanja monopolov. Po drugi strani pokaže, da so se med ordoliberalci našli tudi podporniki nacizma – Alfred Müller-Armack je »našel dom za podjetniški duh v totalitarni državi. Ustvarjalnost in totalitarizem sta delala z roko v roki« (Mastnak 2019a: 143). Adolf Lampe je bil ravno tako zelo blizu nacizmu. Iz tega Mastnak izpelje sklep, da ordoliberalizem ni »bil nujno negacija nacizma, niti ne njegova afirmacija ali apologija. Znotraj ordoliberalizma je bilo

mogoče zavzeti stališče proti nacizmu ali ga sprejeti» (Mastnak 2019a: 153). Vsekakor pa je ključno, da sta bila svobodni trg in konkurenca »element uradnega nacističnega ekonomskega nauka« (Mastnak 2019a: 153).

V tretjem poglavju Mastnak analizira razbitje nemškega delavskega gibanja, ki je tesno povezano z opuščanjem denacifikacije nemške družbe in države. Ti procesi so predstavljali temelje za vpeljavo neoliberalizma, pri čemer je bila utrditev »neoliberalizma kot uradne ekonomske politike« »ključni element v povojni reorganizaciji Evrope, ki je sama predstavljala element konsolidacije »nove svetovne ureditve« (Mastnak 2019a: 155). Prvi pogoj za to pa je bilo »zahodnozavezniško zatrtje nemškega protifašističnega gibanja. Ker je bilo najtesneje povezano z reorganizacijo delavskega gibanja, je bilo zatrtje protifašističnega gibanja obenem udarec delavskemu gibanju. /.../ Z vsemi temi potezami zahodnih zmagovalcev je bila demokracija odklopljena od protifašizma in pripeta na kapitalizem« (Mastnak 2019: 157). Ni prišlo do odprave nacistične strukture ekonomije in odprave velikih industrijskih monopolov. Zahodne zaveznice so omogočile ohranjanje kapitalskih pozicij vsem ključnim podpornikom nacističnega režima, omogočili so tudi hiter zagon produkcije in zatrtli vsakršno alternativno gibanje.

Četrto poglavje je namenjeno analizi protikomunizma in hladne vojne, saj je vpeljavo neoliberalizma treba umestiti v širši kontekst boja proti komunizmu, ki postane manifesten že na versajski mirovni konferenci. Druga plat te medalje pa je seveda fašizem/nacizem. Povojni liberalni protikomunizem je imel veliko opraviti s fašističnim protikomunizmom. Rešitev ekonomije je bil zadosten razlog za upravičevanje zločinov fašistov: »To je bilo živo jedro fašističnega protiboljševizma – tisti protikomunizem, ki je združeval liberalce in fašiste, tista hvaljena rešitev Evrope in civilizacije. Zato so liberalci ostali profašistični ali filofašistični, tudi ko so fašisti sami že odrinili protiboljševizem ob stran« (Mastnak 2019a: 214). V tem poglavju avtor tudi razloži vlogo Georgea Kennana, ki je bil ključni oblikovalec ameriške politike do Sovjetske zveze ter zadrževanje in zajezitve njenega vpliva (*containment*). To je pomenilo vojaško prisotnost ZDA v Evropi in Zahodni Nemčiji po koncu druge svetovne vojne. Vojaška okupacija Zahodne Evrope po drugi svetovni vojni je postala temelj za vpeljavo neoliberalizma in za »evropsko enotnost«, ki še danes »zagotavlja podložnost in služenje ameriškim interesom in muham« (Mastnak 2019a: 259).

V drugem zvezku knjige Mastnak najprej obravnava načrt finančnega ministra ZDA Henryja Morgenthaua, ki je nastal ob koncu leta 1944 in ki je predvideval popolno demilitarizacijo in deindustrializacijo povojne Nemčije. Morgenthau je želel popolnoma razbiti nemško veliko industrijo, ki je tesno sodelovala z nacistično politiko. Ker je bil Morgenthauov načrt v popolnem nasprotju z interesi ameriškega kapitala v Nemčiji, se je začel medijski obračun z njim. Vojni minister Stimson in zunanji minister Hull sta bila glavna nasprotnika Morgenthaua, pri čemer je Stimson prevzel Keynesovo argumentacijo iz pred 25 let – osnova za mir je delujoča ekonomija. Pri njej je šlo seveda za ohranjanje nacističnega ekonomskega stroja, ki je sodeloval z ameriškim kapitalom: »Ameriške banke in korporacije so izdatno investirale vanjo. Zaradi močnih in tesnih ekonomskih vezi so ekonomski mogotci na obeh straneh gledali na vojno kot na zgolj začasno suspendiranje poslovnih odnosov« (Mastnak 2019b: 44). Vojno ministrstvo je

prek pritiska časnikov uspelo pripraviti Roosevelta, da se distancira od Morgenthauovega načrta.

V šestem poglavju Mastnak analizira delovanje okupacijske vojaške oblasti v Nemčiji in poudari, da je vojaška oblast delovala v nasprotju z uradno politiko ZDA, ki je bila izražena v Direktivi JCS 1067 in Potsdamski izjavi. Okupacijska oblast je vse bolj nasprotovala dekartelizaciji in denacifikaciji, tudi sam vojaško-okupacijski aparat je bil očiščen tistih, ki so zagovarjali dekartelizacijo in denacifikacijo. Nastala je zveza »med ameriško vojaško-industrijsko alianso in nemškimi biznismeni« (Mastnak 2019b: 122). Ohranil se je nacistični upravni aparat. Zelo veliko predstavnikov ameriških korporacij je bilo v Nemčiji zadolženih za okupacijo. Cilj je bila obnova Nemčije zaradi ustavitve prodora komunizma. V bistvu je šlo za ohranjanje kapitalskih profitov in interesov v prepletenosti ameriškega in nemškega kapitala. V Nürnbergu so proces proti nemškim industrialcem ustavili, obtožene in obsojene voditelje I.G. Farben pa so oprostili. Ob tem je treba poudariti, da so tako krščanski kot socialni demokrati podpirali idejo drugačne Nemčije »z lastno posebno politično kulturo – nekapitalistično demokratično socialistično Nemčijo, Nemčijo z ‚*Gemeinwirtschaft*‘ – ki bi bila most med Vzhodom in Zahodom« (Mastnak 2019b: 131). Vendar, prišlo je do vpeljevanja nedemokratične politike, saj so uradniki ZDA »veljavljali politiko velikih privatnih ekonomskih interesov« (Mastnak 2019b: 132).

V sedmem poglavju Mastnak analizira vzpon Friedricha Erharda, ki ga je že Foucault postavil v samo središče vpeljevanje neoliberalizma v združeni okupacijski coni. Mastnak kritizira idealiziranje, ki ga najdemo pri Foucaultu o vlogi Erharda: »Erhard je bil nedvomno pomembna zgodovinska osebnost, Foucaultov Erhard kot avtor odločitve za neoliberalizem v Nemčiji pa je bil bolj kot kaj drugega literarni lik« (Mastnak 2019b: 141). V tem poglavju naslovi konkretne reforme na ravni javnih politik in zakonov, ki so oznanile nastop neoliberalizma. Ključni korak za vpeljavo neoliberalizma je bila združitev ameriške in britanske okupacijske cone. Na to združitev sta se pozneje navezala še Marshallov načrt in izraziti protikomunizem. Za uveljavljanje Marshallovega načrta sta bili potrebni denarna reforma in liberalizacija ekonomije, ki sta prizadeli najrevnejše: »Liberalizacija ekonomije, ekonomska svoboda, je stopila v življenje pod pokroviteljstvom vojaške vlade, v izrednih razmerah, pod zaščito okupacijske vojske« (Mastnak 2019b: 164). Adenauerjeva vlada, v kateri je Erhard deloval kot ekonomski minister, je »postala vlada velikih ekonomskih interesov, velikih koncentracij privatne ekonomske moči« (Mastnak 2019b: 183).

V sklepnem poglavju Mastnak poudari pomen razumevanja ekonomske moči znotraj politike. Spremenjen odnos med kapitalistično ekonomsko močjo in politično oblastjo je odprl prostor za artikulacijo neoliberalizma. Mastnak, podobno Harveyju (2012) in drugim (Klein 2010; Dardot in Laval 2013), poudarja, da neoliberalna država postaja orodje za uveljavljanje interesov kapitala; v samem središču tega projekta pa je razgradnja demokracije: »Politična oblast tako v svojem jedru preneha biti javna oblast in vlada ne vlada več suvereno. Postane nekaj med servisom, izvajalcem, kolaborantom, zagovornikom in zaščitnikom ter podeljevalcem domicila in državljanstva nenadzorovani privatni moči, obenem pa še naprej okupira mesto javne oblasti. Ta transformacija še vedno zaznamuje in določa svet, v katerem živimo« (Mastnak 2019b: 198).

Knjiga predstavlja, kot to izpostavi tudi Mastnak (2019a: 96–97), nadgradnjo in konkretizacijo Foucaultove analize neoliberalizma, ki jo je predstavil v kurzu predavanj *Rojstvo biopolitike* (Foucault 2015). Foucault je v tem ciklu predavanj orisal intelektualne in politične zametke ter začetke neoliberalizma, pri čemer je ohranjal distinkcijo med različnimi smermi znotraj neoliberalnega »mislne kolektiva« (Mirowski in Plehwe 2009). Poudaril je, da je nemška izkušnja po drugi svetovni vojni ključna za razumevanje vpeljave neoliberalizma v praksi, vendar pa je, kot ugotavlja Mastnak, njegova sicer pravilna interpretacija preveč poenostavljena, saj pozabi na politične in ekonomske interese v razlagi vzpona neoliberalizma v Nemčiji (Mastnak 2019a: 96). Kar Foucault spregleda, je ključna vloga ameriške okupacijske oblasti pri vpeljavi neoliberalizma v Zahodni Nemčiji. Neoliberalizem je torej bil vpeljan najprej v angloameriški okupacijski coni, in sicer tako kot v Čilu 25 let pozneje, pod okriljem vojaške diktature.

Mastnakova teza potrjuje argumentacijo Naomi Klein o »doktrini šoka«, le da jo postavi še nekoliko bolj nazaj v zgodovino: druga svetovna vojna in veliko uničenje sta bila uporabljena za povečanje moči ameriškega in zahodnoevropskega velekapitala v projektu obnove Zahodne Nemčije ter konstrukciji ameriške hegemonije na svetovni ravni. To je bil projekt vpeljavanja neoliberalizma, ki predstavlja politične in ekonomske temelje procesov evropskih integracij: »Evropska unija oziroma evropsko povezovanje, ki je pripeljalo do nje, je sledilo isti logiki. Evropska unija ni postala neoliberalistična, ko je skrenila s prave poti, temveč je neoliberalistična po načinu spočetja« (Mastnak 2019b: 154). Mastnak na ta način nadgrajuje in dopolnjuje raziskavo Dardota in Lavalala (2013), ki sta veliko pozornosti namenila ordoliberalnim koreninam evropskih integracij, vendar brez politično-ekonomske dinamike in vpliva konkretnih kapitalskih interesov na te procese. V celotni analizi Mastnak zopet izjemno izostril prepletenost fašizma in neoliberalizma v skupnem boju proti komunizmu: eden izmed najbolj vidnih takšnih primerov je Hans Peter Ipsen, ki je bil pravnik v okupacijski upravi v Bruslju, pozneje pa je postal »najbolj eminenten strokovnjak Zahodne Nemčije za evropsko pravo skupnosti« (Mazower 2019: 597).

Bistveno vprašanje, ki zanima Mastnaka, je odnos med neoliberalizmom in demokracijo. Že v knjigi *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem* je v samo središče postavil vprašanje ljudstva v (neo)liberalizmu. V Črni internacionali pokaže, kako se z vzponom in vpeljavo neoliberalizma spremeni tudi samo razumevanje demokracije, ki od suverenosti in moči ljudstva postane eksistencialni koncept in način življenja, ki se ga širi prek ameriške »kulturne industrije«: »Demokracijo, ki bi imela za cilj suverenost ljudstva – torej demokracijo v političnem, ne eksistencialnem pomenu, ne v pomenu načina življenja (po ameriškem modelu) – so abortirali, ker so zavrli in na koncu preprečili denacifikacijo in dekartelizacijo« (Mastnak 2019b: 133). Neoliberalizem kot »najvišji stadij liberalizma« (Mastnak, 2019a: 10) je treba razumeti v okvirih »stoletne vojne proti demokraciji« ter povečevanja »privatne ekonomske moči in njenih družbenih in političnih posledic. To vprašanje ostaja relevantno in dokler se ne bomo spoprijeli z njim, ne bomo imeli možnosti, da bi se izklopali izpod neoliberalistične diktature« (Mastnak 2019b: 199).

Literatura:

Dardot, Pierre, in Laval, Christian (2013): *The New York of the World. On neo-liberal society*. London, New York: Verso.

Foucault, Michel (2015): *Rojstvo biopolitike: kurz na Collège de France: 1978–1979*. Ljubljana: Krtina.

Harvey, David (2012): *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Klein, Naomi (2010): *Doktrina šoka*. Ljubljana: razmah uničevalnega kapitalizma. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Mastnak, Tomaž (2015): *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem*. Ljubljana: Založba /* cf.

Mazower, Mark (2019): *Hitlerovo carstvo*. Beograd: Arhipelag.

Mirowski, Philip in Plehwe, Dieter (ur.) (2009): *The Road from Mont Pèlerin. The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Cambridge: London: Harvard University Press.

Primož Medved

**Raymond Williams: Dežela in mesto.
Ljubljana: Studia humanitatis, 2019.
556 strani (ISBN: 978-961-6798-91-4), 35 EUR**

Raymond Williams v knjigi *Dežela in mesto* razčlenjuje podobe, metafore, vizije, simbolne pomene, predstave družbeno-prostorskih konstruktov »dežele« in »mesta«, predvsem pa preučuje dinamiko njenega nenehno spreminjajočega se razmerja. Williams sicer priznava, da poleg »dežele« in »mesta« obstajajo še številne druge oblike vmesnih in novih oblik družbenih in prostorskih organiziranosti (t. i. »medmestij«), pa vendarle splošni imaginarij in zakoreninjene (zgodovinsko-družbene) podobe dežele in mesta ohranjajo svojo »veliko silo« in močan simbolni pomen. Ruralno-urbani kontrast med deželjo in mestom kot »temeljnima načinoma življenja« sega v antiko, zato se avtor v prvem delu knjige osredotoča tudi na razumevanje dualnega razmerja med provinco in Rimom tistega časa. Vsekakor pa je največ pozornosti v knjigi namenjenih analizi podob, dihotomskih predstav, idej mesta in dežele skozi literaturo (oči) angleških piscev od 16. do 20. stoletja (npr. Charles Dickens, George Eliot, George Crabbe, Richard Jefferies, Thomas Hardy in drugi). Anglija predstavlja osrednji prostor proučevanja tega dualizma in prav gotovo je to primeren prostor za tovrstno analizo, ker ga (prvič) sam avtor kot Valižan, ki je doživljal angleško podeželje in mesta, dobro pozna in ker je (drugič) bila Anglija kot začetnica industrijske revolucije valilni lonec družbeno-prostorskih sprememb, ki so se odražale tudi v doživljanju urbanosti. Anglija je bila prva država na svetu, kjer je do leta 1850 urbana populacija preseгла podeželsko. To je posledica predvsem industrijske revolucije, ki predstavlja eno od ključnih zgodovinskih prelomnih točk, ki so zaznamovale in močno preoblikovale relacijo dežela – mesto. Avtor nazorno predstavi, kako so se družbene okoliščine v tistem času hitro spreminjale – iz preprostega fevdalizma do surovega kapitalizma – in kako se je ta transformacija odražala na skupnostne relacije v mestu in na deželi. Williams večkrat izpostavi, da je splošno odobran »mit o moderni industrializaciji Anglije« hkrati tudi čas poudarjene krivično zasežene zemlje. S t. i. »parlamentarnimi zasegi« so dominantni zasebniki legalno, a krivično prišli do ene četrtine vseh obdelovalnih površin v državi. V 18. stoletju je bila približno polovica obdelovalne zemlje v rokah pet tisočih veleposestnikov. Prav ti baroni iz »provinc« so bili velikokrat tudi lastniki novega urbanega kapitala in začetniki »urbane« industrijske revolucije.

Eden pomembnejših prispevkov knjige je vsestranska analiza literature, ki hkrati vključuje in upošteva zgodovinski kontekst, ekonomske procese, dinamiko spreminjajoče se družbe ter družbeno-prostorsko interakcijo mesta in dežele. Najbolj izostreni in zanimivi deli knjige pa so (skoraj stereotipno) pozitivni in negativni atributi mesta in dežele, ki jih Williams razčlenjuje preko citatov obravnavanih literatov. Williams (eskalirana) pozitivna in negativna osebna izkustva piscev obravnava s kritično distanco, kar omogoča objektivno analizo literarnih del. Na ta način lahko avtor upošteva in

vključuje individualne subjektivne vizije ter splošne družbene predstave (konkretnega zgodovinskega obdobja) o deželi in mestu, ki ne nujno odražajo tudi dejanska objektivna dejstva. Skozi knjigo spoznamo zelo raznolike in pisane predstave o mestu in deželi. Tako je na primer dežela pozitivno predstavljena kot: *mir; nedolžnost; naivnost; poštenost; »podeželska skupnost kot utelešenje neposrednih odnosov iz oči v oči, v katerih najdemo in cenimo resnično substanco osebnih odnosov«; »naravna podeželska lagodnost se kontrastira z nenaravnim urbanim nemirom«*. Po drugi strani pa je deleža tudi prisposodba za *zaostalost in nevednost; »posestniki so želeli držati podložnike v nevednosti«*. Pozitivni atributi mesta so simbolno označeni preko prisposodob, kot so: *znanje; svetloba; posvetnost; velike stavbe naše civilizacije; prostori srečanj, knjižnice in gledališča, stolpi in kupole; metropolitanskost; dinamično izkustvo; natrpana raznolikost in naključnost njegovih gibanj*. Poleg omenjenega naj bi bilo mesto prostor, kjer se oblikujejo nove demokratične avantgardne struje in vzpostavljajo nove napredne ideje. To je prostor za prizadevanja za volilno pravico, za boj za vsesplošno izobraževanje. Williams izpostavi, da se v mestu lahko organizira delavski razred preko *»novega unionizma«*; kot človeški odgovor na dolgoletno trpljenje zatiranih. Negativne lastnosti mesta, ki jih Williams povzema iz citatov, pa so simbolno predstavljene kot: *hrup; kriminal; kaos prometa; monotonost hiš v vrstah; boleči pritisk nenavadnih množic; mesto, polno laskanja in podkupovanja; smrad; nevarnost prenatrpanosti; tatinske trgovine; predrzna drhal; preobljudene soseske; zatohle kleti; tam, kjer je človeško srce bolno; mestni ljudje kot sinonim za »drhal«, »množico« in »delovno silo«; ločenost ljudi od mesta – »kot nekakšen agregat mikrosistemov«; »lažnost, kjer je posesivni individualizem zatrl instinkt skupnosti«*.

Williams izpostavlja tudi kompleksno (in pogosto konfliktno) interakcijo obeh družbeno-prostorskih enot – mesta in dežele. Po mnenju nekaterih literatov naj bi bila mesta amplifikator dogajanja na deželi: *»kontrast med bogastvom in revščino se v mestih ni razlikoval od tega kontrasta v podeželskem redu, vendar je bil intenzivnejši, splošnejši, bolj očitno problematičen, in to prav zaradi zgoščenosti v mestu, ki se je vročično širilo«; »izkoriščanje narave in človeka, ki se dogaja na deželi, se uresniči in zgosti v mestu«*. Poudarjena sta tudi interakcija in soodvisnost dežele in mesta, tako na materialni (*»mesto seveda poje, kar so pridelali njegovi podeželski sosede«*) kot storitveni ravni (*»mesta so center sodne oblasti, financ in odločanja«*). Williams ugotavlja, da so bili začetniki industrializacije in *»lastniki«* novih mest v bistvu aristokrati iz dežele, tako da je *»glava«* mesta bila (še vedno) pozicionirana na deželi. To specifično dejstvo je seveda še posebej veljalo za Veliko Britanijo. Kastno-razredni/fevdalni sistem (in mentaliteta), ki se je stoletja vzpostavljalo, oblikovalo in ukoreninilo na angleški deželi, se je prenesel v mesta in se tam intenziviral vse do današnjih dni (*»pohlep in preračunljivost, ki ju je tako enostavno izluščiti in obsoditi v mestu, se povsem očitno stekata nazaj v podeželske dvorce«; »kakršne koli spremembe že sta prinesla industrijska in urbana revolucija, ta prevladujoči kastni sistem je preživel«*).

Drugi vidik interakcije med mestom in deželjo predstavlja ponavljajoča se nostalgičnost (mestnih) pisateljev po *»pristni deželi iz preteklosti«* (ki pa verjetno nikoli ni zares obstajala). Tako Williams ugotavlja, da je *»umik na deželo iz pekla mesta«* seveda *»rentnikova«* predstava podeželja, ki ga išče, o katerem fantazira, in to ni dežela de-

lovnega kmeta, ampak predstava srečnega mestnega prebivalca (*»Kar je idealizirano, torej ni podeželsko življenje, temveč kupljena svobodna posest s hišo na deželi. To torej niso podeželske sanje, temveč sanje predmestja.«*)

Williamsova knjiga domiselno in temeljito analizira – predvsem skozi angleška literarna dela – dinamični nenehno spreminjajoči se odnos med deželo in mestom; in razkriva, kako se je skozi stoletja spreminjalo splošno dojemanje obeh družbeno-prostorskih konstruktov. Delo je še posebej relevantno, ker na subtilen a, hkrati pronicljiv način razkrinkava namišljene podobe in imaginarne vzorce o mestu in deželi oz. o ideji dežele in ideji mesta. Knjižno delo »Dežela in mesto« razbija lažne mite ter družbeno-prostorske, ekonomske, politične in zgodovinske vzorce ter stereotipe o urbanosti in podeželju, ki so še danes zelo aktualni in trdno zasidrani v kolektivni zavesti.

Jasmina Šepetavc

Clara Bradbury-Rance: Lesbian Cinema after Queer Theory.
Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019.
194 strani (ISBN 978-1-4744-3536-9), 87,16 EUR

Filmska teoretičarka Patricia White je leta 1999 v svoji knjigi o lezbičnih podobah v starem Hollywoodu in njihovih gledalskih branjih, *Uninvited: Classical Hollywood Cinema and Lesbian Representability*, zapisala, da je film »javna fantazija, ki vključi gledalkine_čeve partikularne, zasebne scenarije želje in identifikacije« (str. xv). A podobe lezbištva so bile do devetdesetih let 20. stoletja večinoma le subtilni namigi, iz katerih so želeče gledalke z veliko domišljije ustvarjale svoje pomene, zato White v delu zastavi pomembno vprašanje: »Kam gledamo, ko je reprezentacija prepovedana?« (str. 16). Od časa njenega produktivnega izziva, ki je lezbične podobe iskal pod plastmi nevidnosti, sta minili dve desetletji, ki sta prinesli ključne spremembe za prikaze manjšinskih seksualnosti v filmu. Zadnje desetletje lahko celo označimo za zlato obdobje filmov z lezbičnimi podobami, ki so svoje mesto našli na vodilnih svetovnih filmskih festivalih, sporedih komercialnih kinodvoran in televiziji. *Lesbian Cinema After Queer Theory* Clare Bradbury-Rance mapira opisano sodobno krajino filmske lezbične vidnosti in v uvodu pokaže nedavne transformacije lezbične podobe, ko parafrazira White: »Kam gledamo, ko je reprezentacija dovoljena?« (str. 4)

A pod površjem sodobnega vizualnega obilja nekoč nevidnih seksualnosti se skriva teoretska kompleksnost, ki jo knjiga naslavlja že v naslovu. Kako govoriti o lezbičnem filmu po popularizaciji queer teorije? Podobno, kot so par desetletij poprej ženske uspele pridobiti mesto subjekta ravno v trenutku, ko je pojem postal anahronizem časa pred intervencijo poststrukturalizma, je lezbijka v hipu, ko je končno postala legitimna članica vizualne kulture, velik del legitimnosti tudi izgubila – queer diskurzi o fluidnih oblikah seksualnosti namreč ne grejo vedno z roko v roki s »starejšimi« identitetnimi kategorijami.

Ta paradoks je tudi tisti, ki zaposluje Bradbury-Rance na začetku knjige, kjer mapira polje feministične/lezbične/queer filmske teorije. Rdeča nit njenega argumenta gre nekako takole: danes je vidnost lezbištva večja kot kadarkoli prej, v teoretizacijah sodobnih podob lezbištva pa še vedno uporabljamo primerjave s starejšimi modeli reprezentacije; in nenazadnje, čeprav je queer teorija v zadnjih treh desetletjih ogromno prispevala k diskusijam o seksualnosti, je hkrati zmanjšala pomen lezbištva kot primerne analitične prizme. Problem napetosti med projekti, ki so si v svojih političnih ciljih disruptije heteronormativnosti sicer podobni, seveda ni nov. Queer teorija se je navsezadnje razvijala kot nadaljevanje in hkrati odmik od tradicionalnih lezbičnih in gejevskih študij, kot upor esencijalizmu kategorij, ki ne morejo dobro zaobjeti potencialnosti različnih nenormativnih spolnih in seksualnih izrazov, ki niso stabilni, niti vedno jasno izraženi. A hkrati tudi queer teorija ni imuna na kritike, ki jih sama namenja identitetnim politikam: filmska teoretičarka Teresa de Lauretis, ki je v začetku devetdesetih pojem queer teorija

skovala in jo Bradbury-Rance v knjigi večkrat priključuje na pomoč, se mu je le nekaj let pozneje tudi odpovedala, češ da so ga kanibalizirale tiste družbene strukture, ki naj bi se jim queerovstvo upiralo; kritičarka Rubi Rich pa je v svojem kulturnem delu *New Queer Cinema* (2013) o pomembnem gibanju novega queer filma na prelomu v devetdeseta leta 20. stoletja opozorila, da se je pod mavričnim lokom queerovstva velikokrat skrivala manj radikalna družbena sprememba – večina del novega queer filma je kljub vsebinskemu obratu k brezkompromisnim »negativnim« reprezentacijam queerovstva še vedno prikazovala predvsem cis geje.

Ob zavedanju in reflektiranju teh teoretskih zagat Bradbury-Rance sprejme izziv in queer teorijo uporabi kot svojo prizmo analize, hkrati pa se ne odpove lezbičnemu vidiku ter analizam preteklosti in sedanosti lezbičnih podob. Njena izhodiščna točka queerovstva kot »potenciala, skozi katerega lahko lezbištvo razširi svoje meje« (str. xi), se izkaže za plodno v grajenju mostov med teoretizacijo gledalkine (lezbične) želje, ki jo z uporabo in kritiko psihoanalitičnih pristopov k ženski seksualnosti ponudi de Lauretis (1994), in erotizacijo identifikacije, kot jo opiše avtoričina doktorska mentorica Jackie Stacey (1994). Njun vpliv je viden predvsem v prvih dveh poglavjih knjige *The Woman (Doubled): Mulholland Drive and the Figure of the Lesbian in Merely Queer: Translating Desire in Nathalie ... and Chloe*. Prvo vzame pod drobnogled Lynchov triler *Mulholland Drive*, za katerega avtorica trdi, da s svojo strategijo citiranja ne govori samo o filmski zgodovini Hollywooda, temveč tudi o zgodovini filmskih klišejev ženskosti in (nemogoče) lezbičnosti na filmu. V drugem poglavju pa avtorica primerja queerovsko ambivalentno željo med dvema ženskama v francoskem filmu *Nathalie ...* (2003, Anne Fontaine) in njegovo veliko bolj eksplicitno priredbo *Chloe* (2009, Atom Egoyan) nekaj let pozneje, ko je lezbična vidnost že postajala filmska norma. Večja vidnost pa seveda ni pomenila, da se *Chloe* ni zatekla v bogato tradicijo lezbične psihoze in smrti neheteroseksualne junakinje, ki jo podrobno opisujejo zgodovinski pregledi, kot sta v slovenščino prevedena knjiga o lezbijkah na filmu *Vampirke in vijolice* (2010) Andree Weiss ali knjiga o povezavah lezbičnosti in psihopatije v filmu in literaturi *Insane Passions* (2006) Christine Coffman.

Bradbury-Rance, ki prvi dve poglavji uokviruje v feministično predelavo psihoanalitičnih pristopov k filmu, pa se v nadaljevanju knjige ne zadovolji s tem, da stoji na ramenih dveh velikank feministične filmske teorije. Naslednja poglavja se od psihoanalize pomaknejo k povezovanju filma in afektivnih, časovnih in prostorskih registrov želje in erotike, ki so v zadnjih dveh desetletjih ključni del feministične filmske teorije. Od tu postane knjiga večdimenzionalna vaja v spopadanju z raznolikim izborom filmov, ki je na eni strani teoretsko rigorozna, na drugi pa ji mestoma uspe v analizo vnesti intenziteto gledalske izkušnje avtorice same. Tematike, ki se jih Bradbury-Rance loti skozi poglavja, se dotikajo queer fantazijskih filmskih prostorov kot potencialnih prostorov seksualne osvoboditve in pobega od nasilnega patriarhata v filmu *Okoliščine* (*Circumstance*, 2011, Maryam Keshavarz) (3. poglavje); afektivnih vmesnih prostorov intimnosti med odraščanjem potencialno queer deklet v filmih *Vodne lilije* (*Naissance des pieuvres*, 2006, Céline Sciamma) in *Opice* (*Apflickorna*, 2011, Lisa Aschan) (4. poglavje); in kompleksne implikacije eksplicitne lezbične seksualnosti v francoskem filmu *Adelino življenje* (*La Vie*

d'Adèle, 2013, Abdellatif Kechiche), ki za avtorico razkrije paradoks reprezentabilnosti lezbijk v času hipervidnosti. Dolgi seksualni prizori v *Adelinem življenju* so namreč ob izidu filma izzvali različna branja gledalk_cev – bodisi so bili brani kot pornografski in tako zavrjnjeni kot patriarhalna reprezentacija lezbičnosti; bodisi so bili dojeti kot označevalci identitete likov in kot taki vizualna potrditev lezbištva; v festivalskem krogu pa se je specifika lezbične seksualnosti izgubila pod oznako univerzalne »ljubezenske zgodbe«.

V zadnji analizi se posveti filmu, ki se zdi ključna motivacija za njeno knjigo: *Carol* (2015) enega začetnikov ameriškega novega queer filma Toda Haynesa. Skozi film, ki se naslanja na preteklo filmsko estetiko in žanr melodrame, ki ga režiser uporabi subverzivno, se avtorica dotakne verjetno najbolj uporabljanega koncepta v feministični filmski kritiki – pogleda. A na tej točki ne prispeva nič novega onkraj stare ideje, da ta ostaja pomemben element lezbične želje – tako na diegetski (tokrat ena ženska voajeristično gleda drugo) kot na metaravni želečih gledalk.

Knjiga *Lesbian Film After Queer Theory* je pomemben prispevek filmskim študijam tako na vsebinski kot na teoretski ravni. Prva se nanaša na dejstvo, da se je po izjemno produktivnih devetdesetih, ko so Teresa de Lauretis, Patricia White, Andrea Weiss, Ruby Rich in druge napisale več del na temo lezbičnih podob na filmu, v novem tisočletju problem mnogokrat izgubil pod oznako queer filma, ki ni vedno zadovoljivo pojasnil specifik zgodovine, odnosov moči in teoretskih zagat, povezanih z lezbijkami na velikem platnu. Teoretska raven knjige uspe vrzel med pristopi queer, feminističnih in lezbičnih študij premostiti in produktivno uporabiti skupaj, hkrati pa delo, ki je primarno namenjeno filmski analizi, v prvi plan učinkovito postavi filme same, njihovo narativno strukturo, estetiko in kontekste, skozi katere nato avtorica vleče niti svoje teoretske pozicije. Knjigi bi lahko očitali le šibek zaključek, ki se bere, kot da je Bradbury-Rance vso svojo energijo in zagnanost pustila v posameznih analizah. Te zato mestoma delujejo bolj provizorično povezane, sploh ker avtorica smuka med različnimi pristopi, a navsezadnje rizomatski pristop h knjigi posameznim filmskim primerom ne vzame moči izziva, da filmske podobe lezbištva po dveh desetletjih njihove kompleksne vidnosti pogledamo na novo.

Literatura:

- Coffman, Christine E. (2006): *Insane Passions: Lesbianism and Psychosis in Literature and Film*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press.
- de Lauretis, Teresa (1994): *The Practice of Love: Lesbian Sexuality and Perverse Desire*. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press.
- Rich, B. Ruby (2013): *New Queer Cinema: The Director's Cut*. Durham: Duke University Press.
- Stacey, Jackie (1994): *Star Gazing: Hollywood Cinema and Female Spectatorship*. London in New York: Routledge.
- Weiss, Andrea (2010): *Vampirke in vijolice: lezbijke v filmu*. Ljubljana: ŠKUC.

Nejc Slukan

Patrick Schreiner: Podreditev kot svoboda. Življenje v neoliberalizmu. Ljubljana: Krtina, 2019. 130 strani (ISBN: 978-961-260-121-8), 17 EUR

Schreinerjeva knjiga *Podreditev kot svoboda*, ki je prvič izšla v Nemčiji leta 2014, je v prvi vrsti dokaj ambiciozno delo. Na zgolj dobrih 100 straneh poskuša zaobjeti širši spekter »pojavnih oblik neoliberalizma, ki jih ni mogoče neposredno uvrstiti v velika tematska področja gospodarstva, dela in sociale« (str. 7) in jih analizirati, pri čemer je namen pokazati, »zakaj se neoliberalizem polasča celotne biti in celotnega mišljenja« (str. 7). Neoliberalizem po Schreinerju »ni gola ekonomska teorija, ampak v precej večji meri politična in družbena ideologija« (str. 16), saj v neoliberalizmu »trgi niso nekaj enostavno danega, temveč ustvarjenega« (str. 16). Knjiga je napisana v jasnem, berljivem slogu, ki bralca pritegne, o čemer priča tudi dejstvo, da je bila slovenska izdaja prevedena po njenem petem nemškem ponatisu. To pa, skupaj z njeno dolžino, že nakazuje na njen žanrski format. Pred seboj namreč nimamo poglobljene akademske študije specifičnih pojavov neoliberalne ideologije na različnih področjih, temveč kvečjemu krajši uvod v njihovo razumevanje in raziskovanje, ki je najbrž mišljen predvsem za študentke_e dodiplomskih študijev in širše bralstvo. Knjigo je zato treba razumeti s te perspektive in tako predvsem oceniti, koliko ustreza svojemu cilju, tj. splošni, obče razumljivi predstavitvi neoliberalne ideologije na različnih družbenih področjih z namenom njene kritike. Pri tem pa seveda ne smemo spregledati nekaterih mest, na katerih je knjiga – morda zaradi pretiranega poenostavljanja ali pa zaradi pomanjkljivosti analitičnega aparata avtorja – nekoliko zavajajoča in nepopolna, ravno tako kot ne temeljne težave dela, ki je njena nekoliko konfuzna oscilacija med pojmovanjem neoliberalizma kot (predvsem) ideologije in kot sodobne oblike kapitalizma ter s tem povezanih pomanjkljivih političnih preskripcij, ki jih najdemo v avtorjevi spremni besedi.

Slovenska izdaja knjige je sestavljena iz kratkega uvoda, v katerem avtor napove svoj namen, desetih poglavij, ki obdelujejo različne teme, in avtorjeve spremne besede k peti izdaji, v kateri skuša odgovoriti na nekatere pomisleke, ki so se očitno pojavili znotraj recepcije njegovega dela. Po prvem poglavju, v katerem avtor povzema zgodovino in splošne značilnosti neoliberalizma kot politično-ekonomskega projekta in njemu pripadajočega zgodovinskega obdobja, se avtor – ob poudarjanju dejstva, da so za razliko od gospodarsko manj razvitih držav, kjer so bili neoliberalni projekti vpeljani na pogosto neposredno nasilen način, gospodarsko razvite države neoliberalizem sprejemale večinoma (glavna izjema pri tem je Velika Britanija v drugem mandatu Margaret Thatcher) postopno in z neko mero odobravanja s strani njihovih prebivalk_cev – v naslednjih osmih poglavjih posveti raznolikim področjem, kjer lahko najdemo oblike subjektivacije, ki so to postopno sprejemanje omogočile in ga omogočajo še danes. Te so: izobraževanje, področje treningov večšin in *self-help* literature, ezoterika, šport in sodobna obsesija z zdravim telesom, zvezdništvo, televizijski resničnostni šovi in

milnice, samopredstavitve na spletnih družbenih omrežjih in *lifestyle* potrošnja. V sklepnem poglavju nato svoje uvide zaključi z navezavo na Michela Foucaulta, katerega misel predstavlja verjetno tudi nezapisano referenco predhodnih poglavij, za katere bi s Foucaultom lahko rekli, da vsako opisuje neko obliko tega, čemur je Foucault rekel dispozitiv. Knjiga je najboljša v svojih osrednjih poglavjih, ki zelo nazorno ilustrirajo načine, kako se je konkurenca kot temeljno distribucijsko načelo kapitalističnih družb zajedla v področja, ki v strogem smislu niso zgolj del ekonomije, in kako veliki uspeh neoliberalizma sloni deloma ravno v na njej temelječih oblikah subjektivacije, ki producirajo posameznice_ke kot monade, katerih osebnost je zvedena na posestništvo in upravljanje lastnega človeškega kapitala. V tem smislu Schreinerjeva knjiga predstavlja idealno uvodno branje za tiste, ki se študija vseprisotnosti neoliberalnih oblik podrejanja šele lotevajo; tem bralkam_cem jo lahko samo priporočamo.

Po drugi strani pa je knjiga problematična v nekaterih podrobnostih, ki jih najdemo v posameznih poglavjih. Posebej gre izpostaviti drugo poglavje o šolstvu in izobraževanju, v katerem Schreiner sicer praviloma ugotavlja trend, po katerem je šolstvo v neoliberalizmu zmeraj bolj podvrženo privatizaciji, njegova vsebina pa zmeraj bolj prilagojena potrebam zasebnega sektorja po specializirani delovni sili in katerega vrhunec so manire o kompetencah ter vseživljenjskem učenju. A vendar stopi na tem mestu korak predaleč, ko na razmeroma pavšalen način govori o spreminjajočih se družbenih potrebah po različnih oblikah in vsebinah izobraževanja. Zahteve po prenovitvi oblik in vsebin izobraževanja so po njegovem utemeljene na zgolj domnevi (str. 38) o vedno hitreje spreminjajočih se družbenih zahtevah, katerih domnevnost in neizmerljivost v poglavju tudi večkrat poudari. Ni nam treba poseči po neoliberalni managerski literaturi, da bi uvideli zmotnost te teze; dovolj bo, da vzamemo v roke npr. sodobna kritično-teoretska dela o družbenem pospeševanju (Rosa 2013). Isti viri so nam lahko v pomoč tudi pri razumevanju vprašanja nestabilnosti osebne identitete posameznikov, ki v obdobju neoliberalizma postane eminenten problem. Te niso zgolj posledica neoliberalne ideologije, ki od nas zahteva idiosinkratično trženje lastne osebnosti z namenom vzpostavljanja distinkcij (str. 96–97), o čemer govori Schreiner predvsem v šestem, osmem in devetem poglavju, temveč predvsem širših materialnih procesov časovnih in prostorskih dislokacij, katerih teoretizacijo najdemo v mnogih materialističnih analizah postmoderne kulture. To nas naposled pripelje do temeljne težave dela. Na več mestih namreč ni popolnoma jasno, kdaj Schreiner govori o neoliberalizmu kot ideologiji (kar naj bi bil prvotni namen knjige) in kdaj o neoliberalizmu kot stadiju oz. obliki kapitalizma. Iz tega sledi zmeda, zaradi katere večkrat ne vemo, ali je neka neoliberalna pojavna forma posledica predvsem ideoloških procesov ali sledi iz konkretnega značaja neoliberalnih politično-ekonomskih procesov oz. kakšen je točno njun medsebojni odnos, čeprav Schreiner v začetku dela ta dva vidika deloma loči. Foucault, na katerega se v zadnjem poglavju tudi sklicuje, je v svojih konceptualizacijah zgodovinskih oblik podrejanja kljub njihovim morebitnim pomanjkljivostim ta dva vidika jemal kot vselej povezana v različne oblike vladnosti in dispozitive. Za Schreinerja se zdi, da mu je ta nejasnost že bila očitana, ko v predgovoru govori, da »hegemonije ne zlomimo, če obtičimo v skrajno kompleksnih diskusijah o materialističnih in dialektičnih in drugih koreninah ideološke nadstavbe

in z njo povezanih pojavov« (str. 113). A vendar prinaša pavšalnost tega odgovora določeno nevarnost.

Boltanski in Chiapello (2007) sta v svojem klasičnem delu ponazorila, kako je velik del neoliberalne kulture posledica integracije duha leta 1968 in tega, kar sta sama poimenovala artistska kritika, v sodobni kapitalistični vsakdan. Velik del pojavnosti, ki jih analizira Schreiner, je posledica točno te integracije, ki je nastala mdr. tudi zaradi tega, ker je kritika politično-ekonomske ureditve zavzela drugoten položaj v primerjavi s kritiko zadušljivega vsakdana fordistične organizacije, pri čemer ne zanikamo pomembnosti slednje. Toda: ali ni v svoji kritiki neoliberalnega vsakdana in njegove kulture Schreiner na spolzkem terenu, kjer bi lahko njegova kritika, če se ne dotakne kompleksnih korenin ideološke nadstavbe, služila kvečjemu ideološki legitimaciji dodatne prenove kapitalizma, podobno kot sterilizirana artistska kritika šestdesetih? Smernic odgovora na to vprašanje delo žal ne ponuja.

Literatura:

Boltanski, Luc, in Chiapello, Eve (2007): *The New Spirit of Capitalism*. London/New York: Verso.

Rosa, Hartmut (2013): *Social Acceleration: A New Theory of Modernity*. New York: Columbia University Press.